

Հիմնադիր – Founder – Учредитель:
ԵՐԵՎԱՆԻ ԴԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ (ԵՊՀ)
YEREVAN STATE UNIVERSITY (YSU)
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ (ЕГУ)
www.y-su.am

Հրատարակիչ – Publisher - Издатель:
ԱՐՑԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՍ)
UNION OF YOUNG SCIENTISTS AND SPECIALISTS OF ARTSAKH (UYSSA)
ОБЪЕДИНЕНИЕ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ И СПЕЦИАЛИСТОВ АРЦАХА (ОМУСА)
www.aegmm.org

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ
SCIENTIFIC ARTSAKH
НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 3(6), 2020

«Գիտական Արցախ» պարբերականն ընդգրկված է Հայաստանի Հանրապետության Բարձրագույն որակավորման կոմիտեի (ՀՀ ԲՈԿ) սահմանած դոկտորական և թեկնածուական ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների ու դրույթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական պարբերականների ցանկում:

«Գիտական Արցախ» պարբերականը գտնվում է www.elibrary.ru կայքում:

The «Scientific Artsakh» journal is included in the list of scientific periodicals acceptable for publication of the main results and provisions of doctoral and candidate theses established by the Higher Attestation Committee of the Republic of Armenia (HAC RA).

The «Scientific Artsakh» journal is posted on www.elibrary.ru website.

Журнал «Научный Арцах» включен в список научных периодических изданий, приемлемых для публикации основных результатов и положений докторских и кандидатских диссертаций, установленных

Высшим аттестационным комитетом Республики Армения (ВАК РА).

Журнал «Научный Арцах» размещен на сайте www.elibrary.ru.

«ԱՐՑԱԽ» հրատ. – «ARTSAKH» Publ. – Изд. «АРЦАХ»
ԵՐԵՎԱՆ – YEREVAN – ЕРЕВАН
2020

Տպագրվում է Երևանի պետական համալսարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Համարը հրատարակության է երաշխավորել «Գիտական Արցախ» պարբերականի խմբագրական խորհուրդը

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Լախագահ՝ Արամ ՍԻՄՈՆՅԱՆ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի տնօրեն,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գլխավոր խմբագիր՝ Ավետիք ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Թեմինա ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Անդամներ՝

Լենա ԱՄՐՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր (**Տառագոնա, Իսպանիա**)
Արծրուն ԱՎԱԳՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Հրանտ ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ, հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Դավիթ ԲԱԲԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Վահրամ ԲԱԼԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Խաչիկ ԳԱԼՍՏՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Զուլիետա ԳՅՈՒԼԱՄԻՐՅԱՆ, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Վլադիսլավ ԳՐՈՒՉԴԵՎ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Կոստրոմա, ՌԴ**)
Գևորգ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Արման ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Ալֆրեդ դե ՉԱՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Ժնև, Շվեյցարիա**)
Սեյրան ՉԱԶԱՐՅԱՆ, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մարեն ԺԵՅՄՈ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Օլշտին, Լեհաստան**)
Նատալյա ԿՈՎԿԵԼ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (**Մինսկ, Բելառուս**)
Վալենտինա ԼԱՊԵՎԱ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Մոսկվա, ՌԴ**)
Օտտո ԼՈՒԻՏԵՐՅԱՆՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Զամբուրգ, Գերմանիա**)
Ռուզաննա ՀԱԿՈԲՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Իրինա ՀԱՅՈՒԿ, փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (**Լվով, Ուկրաինա**)
Նազիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մուշեղ ՀՈՎԱՆԹՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Գագիկ ԴԱԶԻՆՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Աշոտ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Էդիկ ՄԻՆԱՍՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Կարեն ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
Հայկ ՍԱՐԳՍՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Յուրի ՍՈՒՎԱՐՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Մաքսիմ ՎԱՍԿՈՎ, սոցիոլոգիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Ղոնի Ռոստով, ՌԴ**)
Գարիկ ԶԵՌՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Տիգրան ԶՈՂԱՐՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գիտական Արցախ, № 3(6), 2020, Երևան, «ԱՐՑԱԽ» հրատարակչություն, 2020, 288 էջ:

«Գիտական Արցախ» պարբերականի 2020թ. 3-րդ (6-րդ) համարի տպագրությանն աջակցել է «SBS» սահմանափակ պատասխանատվությամբ ընկերությունը:

The Issue is Recommended for Publication by the Editorial Council of the «Scientific Artsakh» Journal

EDITORIAL COUNCIL

Chairman: Aram SIMONYAN, Director of Institute for Armenian Studies of YSU, NAS RA Associate Member, Doctor of History, Professor

Editor-in-Chief: Avetik HARUTYUNYAN, Ph.D in Law, Associate Professor

Deputy Editor-in-Chief: Tehmina MARUTYAN, Ph.D in Philology, Associate Professor

Members:

Lena ASRYAN, Doctor of History (Tarragona, Spain)
Artsrun AVAGYAN, Doctor of Philology, Professor
Hrant AVANESYAN, Doctor of Psychology, Professor
David BABAYAN, Doctor of History, Associate Professor
Vahram BALAYAN, Doctor of History, Professor
Gevorg DANIELYAN, Doctor of Law, Professor
Khachik GALSTYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Gagik GHAZINYAN, Academician of NAS RA, Doctor of Law, Professor
Vladislav GRUZDEV, Doctor of Law, Professor (Kostroma, Russia)
Julieta GYULAMIRYAN, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Ruzanna HAKOBYAN, Doctor of Law, Associate Professor
Nazik HARUTYUNYAN, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Irina HAYUK, Ph.D in Philosophy, Associate Professor (Lviv, Ukraine)
Mushegh HOVSEPYAN, Doctor of Philology, Professor
Garik KERYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Tigran KOCHARYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Natalia KOVKEL, Ph.D in Law, Associate Professor (Minsk, Belarus)
Valentina LAPAEVA, Doctor of Law, Professor (Moscow, Russia)
Otto LUCHTERHANDT, Doctor of Law, Professor (Hamburg, Germany)
Ashot MARKOSYAN, Doctor of Economic Sciences, Professor
Edik MINASYAN, Doctor of History, Professor
Karen NERSISYAN, Ph.D in Economic Sciences, Associate Professor
Hayk SARGSYAN, Doctor of Economic Sciences, Professor
Yuri SUVARYAN, Academician of NAS RA, Doctor of Economic Sciences, Professor
Maksim VASKOV, Doctor of Sociology, Professor (Rostov-on-Don, Russia)
Arman YEGHIAZARYAN, Doctor of History, Professor
Seyran ZAKARYAN, Doctor of Philosophy, Professor
Alfred de ZAYAS, Doctor of Law, Professor (Geneva, Switzerland)
Marek ZEJMO, Doctor of Political Sciences, Professor (Olsztyn, Poland)

Scientific Artsakh, № 3(6), 2020, Yerevan, «ARTSAKH» Publishing House, 2020, 288 pages.

The publication of the 3rd (6th) 2020 «Scientific Artsakh» journal was supported by «SBS» LLC.

Номер рекомендован к публикации редакционным советом журнала «Научный Арцах»

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Председатель: Арам СИМОНЯН, директор Института арменоведческих исследований ЕГУ, член-корреспондент НАН Республики Армения, доктор исторических наук, профессор

Главный редактор: Авetik АРУТЮНЯН, кандидат юридических наук, доцент

Заместитель главного редактора: Теймина МАРУТЯН, кандидат филологических наук, доцент

Члены:

Арцрун АВАГЯН, доктор филологических наук, профессор
Грант АВАНЕСЯН, доктор психологических наук, профессор
Рузанна АКОПЯН, доктор юридических наук, доцент
Назик АРУТЮНЯН, доктор педагогических наук, профессор
Лена АСРЯН, доктор исторических наук (Таррагона, Испания)
Давид БАБАЯН, доктор исторических наук, доцент
Ваграм БАЛАЯН, доктор исторических наук, профессор
Максим ВАСЬКОВ, доктор социологических наук, профессор (Ростов-на-Дону, Россия)
Хачик ГАЛСТЯН, доктор политических наук, профессор
Ирина ГАЮК, кандидат философских наук, доцент (Львов, Украина)
Владислав ГРУЗДЕВ, доктор юридических наук, профессор (Кострома, Россия)
Джюльетта ГЮЛАМИРЯН, доктор педагогических наук, профессор
Геворг ДАНИЕЛЯН, доктор юридических наук, профессор
Арман ЕГИАЗАРЯН, доктор исторических наук, профессор
Марек ЖЕЙМО, доктор политических наук, профессор (Ольштын, Польша)
Альфред де ЗАЙАС, доктор юридических наук, профессор (Женева, Швейцария)
Сейран ЗАКАРЯН, доктор философских наук, профессор
Гагик КАЗИНЯН, академик НАН РА, доктор юридических наук, профессор
Гарик КЕРЯН, доктор политических наук, профессор
Наталья КОВКЕЛЬ, кандидат юридических наук, доцент (Минск, Беларусь)
Тигран КОЧАРЯН, доктор политических наук, профессор
Валентина ЛАПАЕВА, доктор юридических наук, профессор (Москва, Россия)
Отто ЛЮХТЕРХАНДТ, доктор юридических наук, профессор (Гамбург, Германия)
Ашот МАРКОСЯН, доктор экономических наук, профессор
Эдик МИНАСЯН, доктор исторических наук, профессор
Карен НЕРСИСЯН, кандидат экономических наук, доцент
Мушег ОВСЕПЯН, доктор филологических наук, профессор
Гайк САРГСЯН, доктор экономических наук, профессор
Юрий СУВАРЯН, академик НАН РА, доктор экономических наук, профессор

Научный Арцах, № 3(6), 2020, Ереван, Издательство «АРЦАХ», 2020, 288 страницы.

Номер 3(6) журнала «Научный Арцах» был отпечатан при содействии ООО «SBS».

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

Արմեն Մարուքյան. Սևրի պայմանագիրը որպես պահանջատիրության իրավաբանական հիմքերից մեկը.....9

Armen Marukyan. Treaty of Sevres as One of the Legal-Political Basis of Reparations

Армен Марукян. Севрский договор как одна из правовых и политических основ репараций

Սարգիս Բալդարյան. Միջերկրածովյան առևտուրն ու Հայրապետ Դի Մարտինի նամակները (նախնական դիտարկումներ)25

Sargis Baldaryan. Mediterranean Trade and Hierapet Di Martin’s Letters (Preliminary Remarks)

Саркис Балдарян. Торговля Средиземноморья и письма Айрапета Ди Мартина (предварительные замечания)

Անի Խաչատրյան. Թեթեյան մշակութային միության ԱՄՆ-ի և Կանադայի մասնաճյուղերի գործունեությունը 1980-ական թվականներին.....32

Ani Khachatryan. Activities of Branches of the Tekeyan Cultural Association in the United States and Canada in the 1980s.

Ани Хачатрян. Деятельность филиалов Культурной Ассоциации Текеян в США и в Канаде в 1980-х гг.

Միքայել Մալխասյան. Մեծ Հայքի թագավորության՝ Մոսքիկյան լեռներով ձգվող հյուսիսարևմտյան սահմանագծի խնդիրը (ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության»).....40

Mikayel Malkhasyan. The Problem of the North-Western Borderline of Greater Armenia along Moschikian Mountains (According to Claudius Ptolemy’s “Geography”)

Микаэл Малхасян. Проблема северо-западной пограничной линии Великой Армении вдоль Мосхикских Гор (по «Географии» Клавдия Птолемея)

Վահե Սարգսյան. Չավախքի հիմնահարցը վրաց հասարակական-քաղաքական մտքի ընկալմամբ (ըստ 1999-2009 թթ. վրացական տպագիր մամուլի նյութերի) (Մաս 1).....54

Vahe Sarkisyan. The Main Issue of Javakhk according to the Perceptions of Georgian Socio-Political Thought (Based on Georgian Print Media in 1999-2009) (Part 1)

Ваз Саркисян. Проблема Джавахка в оценке грузинской общественно-политической мысли (по материалам грузинских печатных изданий 1999-2009 гг.) (Часть 1)

Արեգ Զոչինյան. Տերմինուս ընտրախավերի տեսությունը ամերիկյան անցումային պատմակարգի համատեքստում.....70

Areg Kochinyan. Terminus Elite Theory in the Context of American Transition Formation

Арег Кочинян. Теория элит Терминус в контексте американской переходной формации

**ԲԱՂԱԲԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
POLITICAL SCIENCE, INTERNATIONAL RELATIONS
ПОЛИТОЛОГИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ**

Մագդա Արսենյան. ՀՀ խորհրդարանական մշակույթի ժողովրդավարացման հիմնախնդիրները նեոքաղաքականության պայմաններում.....82

Magda Arsenyan. The Issues of Democratization of Parliamentary Culture of the Republic of Armenia in the Context of Neopolitics

Магда Арсенян. Проблемы демократизации парламентской культуры в контексте неополитики в РА

**ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ՝ ՄՈՍՔԻԿՅԱՆ ԼԵՈՆԵՐՈՎ ԶԳՎՈՂ
ՀՅՈՒՍԻՍԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳԾԻ ԽՆԴԻՐԸ (ԸՍՏ ԿԼԱՎԴԻՈՍ
ՊՏՂՈՍԵՈՍԻ «ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ») *¹⁰⁴**

ՀՏԴ 913(3)

ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ

*ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ,
պատմական գիտությունների թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
mmalkhasyan@ysu.am*

Սույն հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկում նկարագրված Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիսարևմտյան սահմանների այն հատվածը, որտեղ հիշատակվում են Մոսքիկյան կամ Մոսբական լեռները: Սա կարևոր է ոչ միայն պետական սահմանապատումների մասին պատկերացում կազմելու, այլև Մեծ Հայք - Կողքիս - Վիրք փոխառնչությունների պատմաաշխարհագրական խնդիրներն ուսումնասիրելու տեսանկյունից:

Նշված նպատակին հասնելու համար խնդիր ենք դրել վերհանել Մոսբական լեռներով ձգվող սահմանագծի «պտղոմեոսյան» առանձնահատկությունները, համադրել դրանք Ստրաբոնի և Պլինիոս Ավագի տեղեկությունների հետ, քննել նախընթաց ուսումնասիրություններում սահմանագծի վերաբերյալ արված դիտարկումները և հանգել սեփական եզրակացություններին:

Առաջնորդվելով պատմահամեմատական և պատմաքննական մեթոդներով՝ չենք բավարարվել բնագրական քննությամբ, այլ սկզբնաղբյուրների (Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» և Պլինիոս Ավագի «Բնապատմության») հետ համեմատությամբ, դիտարկել ու վերահաշվարկել ենք Մոսբական լեռների արևմտյան եզրակետի և Կոտարպենե վարչամիավորում հիշատակվող Ասկուրա բնակավայրի աշխարհագրական կոորդինատների տվյալները:

Ի վերջո, հանգել ենք եզրակացության, որ Պտղոմեոսի ներկայացրած քարտեզագրական համակարգում Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանագիծը իսկապես անցնում է Մոսբական լեռներով՝ Մեծ Հայքի մեջ ներառելով դրանցից հարավ ընկած տարածքները՝ Կոտարպենեի հյուսիսային մասը՝ ներառյալ Ասկուրան: Հետևաբար հայագիտության մեջ գերիշխող տեսակետը, թե այդ տարածքները 37 թվականից հետո չեն եղել Մեծ Հայքի կազմում, ճիշտ չէ և այսուհետ պետք է արմատապես վերանայվի:

Հիմնաբառեր՝ Կլավդիոս Պտղոմեոս, Մեծ Հայք, Մոսքիկե (Մոսիսիկե), Մոսբական (Մոսքիկյան) լեռներ, հյուսիսարևմտյան սահման, Ո դար, Ասկուրա, աշխարհագրական կոորդինատներ, Ստրաբոն, Պլինիոս Ավագ:

* Հոդվածը ներկայացվել է 27.07.2020թ., գրախոսվել՝ 01.08.2020թ., տպագրության ընդունվել՝ 20.09.2020թ.:

¹⁰⁴ Հետապոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍԼ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 18T-6A357 ծածկագրով «Հայաստանն ըստ անտիկ հեղինակների պատմաաշխարհագրական տեղեկությունների» գիտական թեմայի շրջանակներում:

Մուտք

Ուշ անտիկ շրջանի քարտեզագրական մտքի առանցքային դեմքը նշանավոր աշխարհագետ, աստղագետ ու մաթեմատիկոս Կլավդիոս Պտղոմեոսն (մոտ 100–170 թթ.) է: Նրա գիտական ժառանգության մեջ կարևոր տեղ ունի «Աշխարհագրություն» երկը, որտեղ նա ներկայացնում է այդ ժամանակաշրջանում հունա-հռոմեական գիտական մտքին հայտնի աշխարհը՝ Օյկուսենը, որ ընդգրկում էր Եվրոպայի ու Ասիայի մեծ մասը, ինչպես նաև Աֆրիկայի հյուսիսը՝ ֆիզիկաաշխարհագրական ու տարածաբաղաբանական նկարագրությամբ: Նա աշխարհագրական մտքի պատմության մեջ առաջին մարդն է, որ պետությունների սահմանները և նշանավոր բնակավայրերը հիշատակելիս նշում է դրանց աշխարհագրական կոորդինատները, որոնք, բնականաբար, տարբերվում են ներկայիս ճշգրիտ հաշվարկների արդյունքներից:

Պտղոմեոսն Ասիայի երրորդ քարտեզում («Asiae Tabula Tertia»)՝ երկի երկրորդ հատորի հինգերորդ գրքի տասներեքերորդ գլխում, ներկայացնում է Մեծ Հայքի թագավորության նկարագրությունը: Այդտեղ ուշագրավ է ոչ միայն վարչամիավորների և դրանց բնակավայրերի թվարկումը, այլև սահմանների մատնանշումը:

Սույն հոդվածի շրջանակում նպատակ ենք դրել ուսումնասիրել ու ներկայացնել Մեծ Հայքի «պտղոմեոսյան», հյուսիսարևմտյան սահմանների այն հատվածը, որտեղ հիշատակվում են Մոսբական լեռները: Սա կարևոր է ոչ միայն պետական սահմանազատումների մասին պատկերացում կազմելու համար, այլև ուշագրավ է Մեծ Հայք – Կողքիս ու Մեծ Հայք – Վիրք փոխառնչությունների պատմաաշխարհագրական խնդիրների ուսումնասիրման տեսանկյունից: Բանն այն է, որ հայագիտության մեջ արմատացել է այն տեսակետը, թե նշված լեռնաշղթայի հարավային ստորոտները հյուսիսային հարևանին են անցել 37 թ.-ին, մինչդեռ դա հաստատող ուղղակի հիշատակություն չկա:

Սկզբնաղբյուրի ուսումնասիրվածության աստիճանը Մոսբական լեռներով անցնող սահմանագծի ճշգրտման տեսանկյունից

Երկի բնագրի հունարեն, լատիներեն և այլ լեզուներով հրատարակությունները հնարավորություն են ընձեռել հայագետներին՝ ուսումնասիրելու Մեծ Հայքի մասին պտղոմեոսյան տեղեկությունները դեռևս XIX դարում, երբ Ա. Սեն-Մարտենը¹⁰⁵, Բ. Պատկանյանը¹⁰⁶ և Ա. Սուբրյանը¹⁰⁷ «Աշխարհացոյց»-ի բնագրային հրատարակությունների առաջաբաններում ու ծանոթագրություններում համեմատել են երկու սկզբնաղբյուրների ընդհանրություններն ու տարբերությունները: Թեպետ XX դարի երևելի հայագետներից շատերն են անդրադարձել Պտղոմեոսի տեղեկություններին, սակայն նրանցից միայն մի քանիսն են ուսումնասիրել Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանի նկարագրությունը՝ փորձելով ճշգրտել պետական սահմանագիծը:

Խնդրին հանգամանալիորեն անդրադարձել է Ս. Երեմյանը¹⁰⁸, որ «Աշխարհացոյց»-ին նվիրված իր մենագրության մեջ «Աշխարհագրության» հետ պատմահամեմատական

¹⁰⁵ Տե՛ս **Saint-Martin J.**, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, II, Paris, 1819:

¹⁰⁶ Տե՛ս «Армянская география VII века», изд. – К. Патканов, СПб., 1877:

¹⁰⁷ Տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսիսի Խորենացոյ յաւելուածովք նախնեաց» (ընդարձակ խմբագրություն, հայերեն և ֆրանսերեն), հրատ.՝ Ա. Սուբրյան, Վենետիկ, 1881 (ֆր.՝ **Soukry A.**, Géographie de Moïse de Coréne d'après Ptolémée, Venise, 1881):

¹⁰⁸ Տե՛ս **Երեմյան Ս.**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963: **Նույնի**, Մեծ Հայքի տերիտորիան և վարչական բաժանումը մ. թ. I-III դարերում, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1971, էջ 678-689: **Նույնի**, Մեծ Հայքի պայթարդ անկախության համար Արտաշեսյան դինաստիայի անկումից հետո, «Հայ ժողովրդի

վերլուծություններ կատարելով՝ վերակազմել է Մեծ Հայք – Կողիքս և Մեծ Հայք – Վիրք սահմանները: Ավելի ուշ պտղովնեոյան նշված սահմանները քարտեզագրել է Բ. Հարությունյանը¹⁰⁹: Այնուհետև տարածքը նկարագրել է Յ. Հարությունյանը¹¹⁰, խնդրին անդրադարձել ենք նաև մենք¹¹¹:

Չարմանալի է, որ ուսումնասիրողների աչքից վրիպել է անտիկ հեղինակ Տակիտոսի (մոտ 56-120 թթ.) «Տարեգրություններ» երկը մեկնաբանելիս Յ. Մանանդյանի՝ խնդրին անուղղակիորեն առջվող կարևոր մի դիտարկում¹¹²: Դեռ վերջինս էլ հիմք է դարձել մեր այս հոդվածի մտահղացման համար, հետևաբար դրան առավել մանրամասն կանդադառնանք քննարկման մեջ:

Ուսումնասիրության մեթոդաբանությունը

Կիրառելով պատմահամեմատական ու պատմաքննական մեթոդները՝ քննել ենք ժամանակագրորեն մոտ գրված սկզբնաղբյուրների (Ստրաբոնի «Աշխարհագրության»¹¹³ և Պլինիոս Ավագի «Բնապատմության»¹¹⁴) հետ դիտարկվող սահմանագծում ընդհանրություններն ու տարբերությունները:

Տասնամյակներ շարունակ հայագիտության մեջ գերիշխող է եղել այն տեսակետը, որ Պտղոմեոսի կոորդինատները մտացածին են¹¹⁵, սակայն ինչպես նկատել են ժամանակակից ուսումնասիրողներ Դ. Ռոուլինսը, Լ. Ռուսսոն, Ջ. Բրոթթոնը, Դ. Շչեպովը, Դ. Գուսևը և այլք, ինչպես նաև Մ. Խաչատրյանը¹¹⁶ և մենք¹¹⁷, վերահաշվարկման դեպքում դրանք օգտակար են ներկա ուսումնասիրողների համար:

պատմություն», հ. I, էջ 703-733: **Նույնի**, «Ասիայի երրորդ քարտեզը» ըստ Պտղոմեոսի, «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 9, Երևան, 1983, էջ 416-417 (ներդիրում):

¹⁰⁹ Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Հայաստանն ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» (II դար). քարտեզ, մասշտաբ՝ 1:4 300 000, տե՛ս «Հայաստանի պատմության ատլաս», Ա մաս, Երևան, 2005, էջ 34: **Նույնի**, Հայաստանն ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության». քարտեզ, մասշտաբ՝ 1:7 200 000, տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», Երևան, 2008, հ. Բ, էջ 26:

¹¹⁰ Տե՛ս **Арутюнян А.**, Административно-территориальное деление Аршакидской Армении согласно «Географии» Клавдия Птолемея (северные губернии). «Каспийский регион. Политика, экономика, культура», Астрахань, 2014, № 2, С. 14-21:

¹¹¹ Տե՛ս **Մալխասյան Մ.**, Մեծ Հայքը Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկում, «Քրիստոնյա Հայաստան», 2016, թիվ 2, էջ 6-7: **Նույնի**, Մեծ Հայքի թագավորության սահմաններն ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկի, «ՀՀ և Մերձավոր արտասահմանի երկրների տնտեսության զարգացման և տեղաբաշխման ժամանակակից հիմնախնդիրները (Թ. Հակոբյանին նվիրված գիտաժողովի նյութեր)», Երևան, 2017, էջ 37-44: **Նույնի**, Մեծ Հայքի թագավորության արևմտյան սահմանները՝ ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության», «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, 2020, թիվ 1, էջ 41-48:

¹¹² Տե՛ս **Մանանդյան Յ.**, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1945, էջ 117:

¹¹³ Տե՛ս **Ստրաբոն**, Աշխարհագրություն, քաղեց և թարգմանեց՝ Յ. Աճառյան, «Օտար աղբյուրներ հայերի մասին. հունական աղբյուրներ», № 1, Յերեվան, 1940: Հմմտ. **Strabo**, Geography, Vol. 5, Greek text based on Meineke 1852-53, English translation by J. R. S. Sterrett and H. L. Jones, Harvard University Press, 1928:

¹¹⁴ Տե՛ս “The Natural History of Pliny”, translated by J. Bostock and H. Riley, Vol. I, London, 1855, Book V, Chapter 20, p. 441-443; Vol. II, London, 1855, Book VI, Chapter 9-10, p. 17-20 (այսուհետ՝ **Pliny the Elder**):

¹¹⁵ Տե՛ս օրինակ՝ **Երեմյան Ս.**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 18:

¹¹⁶ Տե՛ս **Խաչատրյան Մ.**, Հայկական լեռնաշխարհն ըստ Պտղոմեոսի քարտեզագրական տվյալների, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1980, թիվ 2, էջ 201-202:

¹¹⁷ Տե՛ս **Մալխասյան Մ.**, Աշխարհագրական կոորդինատների հիմնախնդիրը Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկում, «Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություններ», Երևան, 2015, էջ 226-241:

Սույն ուսումնասիրության մեջ առաջնորդվելու ենք բնագրի անգլերեն հրատարակությունների՝ մեր կողմից արված համեմատական թարգմանությամբ¹¹⁸:

Քննարկում և արդյունքներ

Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանը նկարագրելիս անտիկ հեղինակները սովորաբար հիշատակում են քաղաքական դարձած ֆիզիկաաշխարհագրական այն սահմանը, որ անցնում էր Մոսքիկյան կամ Մոսքական (Մոսխական, Մոսխիկյան, Մոսքիկե, Մոսխիկե, այժմ Աճարա-Մեսիական) լեռներով: Այդ մասին առաջինը հիշատակում է Ստրաբոնը (Ք. ա. 64/63 – Ք. հ. 24 թթ.)¹¹⁹: Նրա կողմից Անտիտավրոսի նկարագրության մեջ առկա տեղեկությունը կամրջում է նրա և Պտղոմեոսի տվյալները. «Յեփրատից այն կողմ, Փոքր Հայքի մոտ, իբր շարունակություն Անտիտավրոսի, դեպի հյուսիս ձգվում է մի մեծ և բազմաճյուղ լեռնաշղթա: Սրանցից մին կոչվում է Պարիադրես, մյուսը Մոսքիկյան և մյուսն էլ ուրիշ անուններով: Սրանք բռնում են ամբողջ Հայաստանը մինչև Վրաստան և Աղվանք»¹²⁰: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ Պարիադրեսյան (Պոնտական) լեռներից հետո Մոսքիկյան լեռները և դրանցից արևելք ծավալվող լեռնաշղթաները Ստրաբոնի կողմից դիտարկվել են որպես սահմանաբաժան Մեծ Հայքի և հարևան պետությունների միջև:

Ստրաբոնը Մոսքական լեռներին ու Մոսքիկեին անդրադառնում է ևս մի քանի առիթներով: Այսպես՝ կովկասյան տարածաշրջանի մասին գրելիս նա նշում է, որ հենկոխներից հետո կոլխերի երկիրն է՝ Կողքիսը, որ տարածվում է, իր բնորոշմամբ, Կովկասյան կամ Մոսքական լեռների ստորոտներին¹²¹: Ստրաբոնը նույն օրինակով Սև ծովի արևելյան ավազանում հաջորդաբար հիշատակում է մի շարք ցեղեր, որոնց շարքում հենկոխներից և կերկեսներից հետո կոլխերի կողքին թվում է մոսխերին¹²²: Իսկ հաջորդ հիշատակությամբ նա ցույց է տալիս, որ Կովկասյան լեռների ճյուղավորումները (լեռնաբազուկները)՝ Մոսքական, Սկյուդիսես (Արևելապոնտական) և Պարիադրեսյան լեռնաշղթաներով, «Հայաստանի լեռներով», ձգվել են մինչև Մեծ Հայքի հարավային

¹¹⁸ «Աշխարհագրության» ամբողջական բնագիրը հայերեն չի հրատարակվել: Մեծ Հայքին առնչվող XIII գլուխը հայերեն է թարգմանվել Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գիտաշխատող Գ. Սուրադյանի կողմից և տեղանունների մի մասով ու առանց դրանց կորոզիաների ամբողջական ցանկի հրատարակվել է Պ. Հովհաննիսյանի և Ա. Մովսիսյանի կողմից (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմության բրեստոմատիա», հ. 2, կազմողներ՝ Պ. Հովհաննիսյան, Ա. Մովսիսյան, Երևան, 2011, էջ 10-12): Անգլերեն միակ ամբողջական հրատարակությունը հետևյալն է՝ Geography of **Claudius Ptolemy**, translation by Ed. L. Stevenson, translator introduction by J. Fischer, New York, first published in 1932, current edition published by Cosimo Classics in 2011: Քանի որ այս թարգմանությունը լատիներենից է, տեղանունները ռոմանականացված են (տե՛ս **Diller A.**, Review of E. L. Stevenson's translation of Geography of Claudius Ptolemy, "Isis", University of Chicago Press, 1935, Vol. 22, No. 2, էջ 533-539), հետևաբար դրանք ճշգրտելու համար օգտվել ենք նաև հունարեն բնագրի՝ անգլերեն համեմատական թարգմանությունից՝ **Ptolemaeus**, Geography, translated by J. Kiebling from the Greek texts of K. Nobbe (1843-1845) and K. Muller (1883), the ToposText classics, ինչպես և գերմաներեն հրատարակությունից՝ **Ptolemaios** Handbuch der Geographie (Griechisch-Deutsch), Vol. 2, bear. von Al. Stückelberger, G. Grasshoff, F. Mittenhuber, Schwabe Verlag, 2006: Հոդվածում ներկայացնելու ենք համեմատական ճշտումները (այսուհետ՝ **Claudius Ptolemy**)՝ նկատի ունենալով ինն հունարենի և լատիներենի տառադարձման սկզբունքները, որոնք հստակեցնելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում Ֆորդիեմի համալսարանի (ԱՄՆ) ծիսագիտության դոկտոր Տ. Աբրահամ քին. Մալխասյանին:

¹¹⁹ Տե՛ս **Ստրաբոն**, էջ 41-45:

¹²⁰ Նույն տեղում: Հրատարակության մեջ «է» օժանդակ բայը նշված է «ե» գրելաձևով, և հաշվի առնելով ուղղագրական վերափոխումների ժամանակահատվածի այդ դրսևորումը՝ մեջբերման մեջ փոխել ենք ձևակերպումը «է»-ով:

¹²¹ Տե՛ս **Strabo**, Vol. 5, Book XI, Chapter 2, p. 191:

¹²² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 207:

սահմանը հանդիսացող Տավրոսի լեռները՝ կազմելով ընդհանուր առմամբ լեռնագրական մեկ միավոր¹²³:

Նկատի ունենալով այն, որ Ստրաբոնը Մոսքական ու Կովկասյան լեռները համարել է լեռնագրական մեկ համակարգի ճյուղավորումներ, նրա այս հիշատակությունները պետք է մեկնաբանել հետևյալ կերպ. Մոսքիկեն ծավալվում էր ժամանակակից Աբխազիայի ու Վրաստանի մերձսևծովյան մի հատվածում բնակվող հենիոխներից մինչև հյուսիսում՝ Կովկասյան, հարավում՝ Մոսքական լեռների ստորոտներ: Անտիկ աշխարհագրական մտքի ամերիկացի հետազոտող Վ. Սմիթը Ստրաբոնի այս հիշատակությունները մեկնաբանում է այնպես, որ հենիոխները, մոսխերը, կոլխերը, զիգերը և կերկեսները ամենայն հավանականությամբ բնակվել են հենց Կողքիսի տարածքում՝ զբաղեցնելով նրա մեծ մասը և ձգվելով մինչև Դիոսկուրիա¹²⁴ (այժմ՝ Սուխում), սակայն չի տեղորոշում նրանցից յուրաքանչյուրին:

Ստրաբոնի հաջորդ հիշատակությունն առավել հետաքրքրական է: Նա ասում է, որ Փասիս (այժմ՝ Ռիոն) գետի ակունքները գտնվում են Հայաստանում¹²⁵, մինչդեռ այն սկիզբ է առնում Կովկասյան լեռներից: Թեև հույն հեղինակը չի նշում Հայաստանում գտնվող աշխարհագրական կոնկրետ օբյեկտը, սակայն մեր կարծիքով՝ նա նկատի ունի Մեծ Հայքի համար սահմանային հանդիսացող Մոսքիկյան լեռներից սկիզբ առնող Ներկայիս Խամիս-Ճիսայի խոշոր վտակը, որն ապահովում է գետի հոսքի մի զգալի հատվածը: Որևէ այլ տարբերակ պարզապես հնարավոր չէ:

Հաջորդ երկու հիշատակությունները ոչ թե լեռնաշղթայի, այլ երկրամասի մասին են: Նախ Ստրաբոնը Կուր գետի վերաբերյալ հիշատակությունից հետո նշում է, որ նրանից վեր (տվյալ դեպքում՝ հյուսիս)՝ Մոսքական երկրում, գտնվում է Լեուկոթեայի (Լևկոֆեայի) տաճարը, որ հիմնադրել է դիցաբանական կերպար Փռիքսոսը (Փրիքսոսը), բայց իր ժամանակներում թալանվել է նախ Փառնակեսի (ըստ երևույթին՝ Փառնակես II Պոնտացու (Ք. ա. 63-47 թթ.) մասին է խոսքը), ապա մի փոքր անց՝ Միհրդատ Պերգամոնցու (խոսքը, ամենայն հավանականությամբ, Միհրդատ I Բոսպորցու մասին է, որ Հուլիոս Կեսարի կողմից Ք. ա. 47 թ. ստացել է Պոնտոսի, Գալաթիայի մի մասի, Բոսպորի թագավորության նկատմամբ իշխանությունը) կողմից, իսկ երկիրը ամայացել է, կորցրել նախկին հարստությունը¹²⁶: Տաճարի տեղորոշման հարցում կան տարբեր կարծիքներ: Երկար ժամանակ ուսումնասիրողներն այն նույնացրել են Կողքիսի (Ներկայումս՝ Վրաստանի Հանրապետության Իմերեթ տարածաշրջանի) Վանի հնավայրի հետ, քանի որ այդտեղ նույն ժամանակաշրջանի մոնումենտալ շինություններ են հայտնաբերվել, և անտիկ քաղաքը կործանվել է հենց այն նույն ժամանակ, երբ տեղի են ունեցել վերը նշված ավերիչ արշավանքները¹²⁷: Այդուհանդերձ, վրացի ուսումնասիրողների մի մասը, մասնավորապես Օ. Լորդկիպանիձեն պնդում է, որ Վանին չի կարող համապատասխանել այդ տաճարին, քանի որ Ստրաբոնի հիշատակությունից հնարավոր է եզրակացնել, որ գործ ունենք Մեծ Հայքի, Կողքիսի և Վիրքի ընդհանուր սահմանագլխին գտնվող վայրի հետ, իսկ Վանին այդ հատման կետից ավելի հյուսիս է¹²⁸: Այս մեկնաբանությամբ վրացի հեղինակը հաստատում է մեր այն կարծիքը, որ տաճարը չէր գտնվում Վիրքի կազմում, սակայն միաժամանակ պնդում է, որ Մոսքիկեում

¹²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 209: Հմմտ. **Ստրաբոն**, էջ 26-27:

¹²⁴ Տե՛ս “Dictionary of Greek and Roman Geography,” edited by W. Smith, Vol. I, Boston, Little Brown and Company, 1870, p. 642:

¹²⁵ Տե՛ս **Strabo**, p. 213:

¹²⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

¹²⁷ Տե՛ս **Braund D.**, Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia 550 BC – AD 562, New York: Clarendon Press – Oxford University Press, 1994, p. 147, note 114:

¹²⁸ Տե՛ս **Lordkipanidze O.**, Vani: An Ancient City of Colchis, “Greek, Roman, and Byzantine Studies”, 1991, № 1 (32), p. 151-195: Տե՛ս նաև **Braund D.**, նշվ. աշխ., էջ 148-149, 169-170, 174:

հիշատակվող վայրը պետք է փնտրել ավելի հարավ: Սա մի կողմից փորձ է Կողբիսի սահմաններն ավելի հարավ ներկայացնելու, բայց միաժամանակ հարց է առաջացնում Մոսքիկեի տարածքային ընդգրկման շուրջ:

Շարունակելով խոսել Կողբիսի մասին Պոնտոսում հռոմեական դրածո Պյուլթո-դորիդա Պոնտացի թագուհու (Ք. ա. 8 – Ք. հ. 38 թթ.) օրոք՝ Ստրաբոնը նշում է, որ այդ ժամանակ Մոսքական երկիրը, որտեղ գտնվում էր վերը նշված տաճարը, բաժանվում էր երեք մասի՝ կողբիսցիների, իբերների ու հայերի միջև¹²⁹: Հատկանշական է, որ իր մահվանից (24 թ.) առաջ նա ցույց է տալիս, որ Մոսքիկեի մի մասը հայերին է պատկանում¹³⁰:

Նշյալ սահմանագատմանը I դարում անդրադարձած հաջորդ հեղինակը Պլինիոս Ավագն (23/24-79 թթ.) է: Նա հիշատակում է Մոսքական լեռները և Մոսքիկե երկրամասը նաև «Մոսքի» («Մոսքեր») ձևով: Պլինիոսը կրկնում է Ստրաբոնի այն տվյալը, որ Փասիս գետն սկիզբ է առնում Մոսքիկեից¹³¹: Նա նաև գետը համարում է ամենանշանավորը Պոնտոսում¹³², հետևաբար մենք գործ ունենք այն ժամանակաշրջանի հետ, երբ Կողբիսը հռոմեակապատակ Պոնտոսի վարչական սահմաններում էր: Հատկանշական է, որ Պլինիոսը Տրապիզոնից արևելք և Իբերիայից արևմուտք՝ Սև ծովի ափին, հիշատակում է հենկոխներին¹³³, որոնք, ըստ անտիկ հեղինակի երկի հրատարակիչների, թեպետ նվաճվել էին Հռոմի կողմից, չէին հնազանդվում հռոմեական օրենքներին¹³⁴: Այս ցեղի հիշատակությունը շատ կարևոր է, հետևաբար նրանց տեղորոշման խնդրին կվերադառնանք Մոսքիկեի վերաբերյալ տեղեկություններն ի մի բերելուց հետո:

Պլինիոսի երկի հրատարակիչները՝ Ջ. Սթոքը և Յ. Ռայլին, մեկ այլ ծանոթագրության մեջ անդրադառնում են Մոսքական լեռներին՝ նշելով, որ դրանք Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան և արևմտյան սահմանագիծն են կազմել¹³⁵: Քանի որ նրանք արևմտյան սահմանի դեպքում դեպի հարավ հաջորդը նշում են Անտիտավրոսի լեռները¹³⁶, հետևաբար պարզ է դառնում, որ նրանք Մոսքական լեռների ներքո նկատի են ունեցել ոչ միայն այդ, այլև Սյուդիսես և Պարիադրես լեռնաշղթաները¹³⁷: Սրանում համոզվում ենք, երբ ուշադրություն ենք դարձնում Պլինիոսի մեկ այլ մեկնաբանությանը: Նա Տավրոսյան լեռների նկարագրության մեջ Պարիադրեսյան ու Մոսքական լեռները հաջորդաբար նշում է որպես Կերաունյան լեռնագրական ընդհանուր միավորի առանձին լեռնաշղթաներ¹³⁸: Հրատարակիչները, հիմք ընդունելով անտիկ պատմական աշխարհագրության բառարանագիր Վ. Սմիթի կարծիքը, կարծում են, որ Պլինիոսը, Կերաունյան լեռներ ասելով, նկատի է ունեցել Կովկասյան լեռները ճիշտ այնպես, ինչպես նրա սկզբնաղբյուրներից հռոմեացի աշխարհագետ Պոմպոնիոս Մելան (մոտ 15-45 թթ.)¹³⁹, մինչդեռ Ստրաբոնը այդպես է անվանում Կովկասյան լեռնաշղթայի միայն

¹²⁹ Տե՛ս **Strabo**, p. 215: Հմմտ. **Ստրաբոն**, էջ 28-29:

¹³⁰ Այս մասին յուրովի մեկնաբանություն տե՛ս **Սովսիսյան Ա.**, Հայ եթևոսի տարածման աշխարհագրությունը մեր թվականության սկզբին (ըստ Ստրաբոնի վկայությունների), «Պատմություն և մշակույթ», 2020, թիվ 1, էջ 38:

¹³¹ Տե՛ս **Pliny the Elder**, Vol. II, VI, 4, p. 10:

¹³² Տե՛ս նույն տեղում:

¹³³ Տե՛ս նույն տեղում:

¹³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ծանոթ. 90:

¹³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 17, ծանոթ. 62:

¹³⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

¹³⁷ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս՝ **Մայխասյան Մ.**, Մեծ Հայքի թագավորության արևմտյան սահմանները՝ ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության», էջ 41-48:

¹³⁸ Տե՛ս **Pliny the Elder**, Vol. I, V, 27, p. 454:

¹³⁹ Պոմպոնիոս Մելայի աշխատության մասին տե՛ս **Romer F.**, Pomponius Mela's Description of the World, An Arbor: The University of Michigan Press, 1998:

արևելյան հատվածը¹⁴⁰: Թեպետ Պլինիոսը սխալվում է՝ Կերաունյան լեռները Տավրոսյան համակարգի մասը համարելով, սակայն Նա փաստորեն կրկնում է Ստրաբոնից եկող այն միտքը, որ Կովկասյան լեռներից ճյուղավորվող Մոսթական, Պարիադրեսյան և այլ լեռնաշղթաները տարածվում են դեպի հարավ:

Առավել հետաքրքրական է Պլինիոսի տեղորոշիչ հիշատակությունը Մոսթի երկրի մասին: Նա նշում է, որ Պոնտոսի արևելյան հատվածում գտնվող արմենոխայրաբներից հետո՝ մինչև Կյուրոսի (Կուրի) վտակ Իբերոս գետը, ծավալվում էր Մոսթի երկիրը¹⁴¹: Տվյալ դեպքում Իբերոս գետը երկրամասի արևելյան սահմանն է: Գետի անվանումն իսկ հուշում է, որ գործ ունենք Իբերիայի՝ Վիրքի, մասնավորապես նրա արևմտյան եզրագծի հետ նույնականացվող բնական սահմանի հետ: Գետի տեղորոշման համարձակ փորձ է Ռ. Թալբերտի պատմաաշխարհագրական աշխատության մեջ Փարվանա (հրատարակության մեջ նշված է վրացական ձևով՝ Փարավանի) գետի հետ համապատասխանեցումը¹⁴², սակայն սա ակնհայտորեն Մեծ Հայքի և Կողքիսի կամ Վիրքի միջև սահմանը դեպի հարավ իջեցնելու փորձ է, քանի որ Փարվանա գետը Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանագիծ հանդիսացող Մոսթական լեռներից հարավ է: Թեև չենք կարող հստակ տեղորոշել Իբերոս գետը, սակայն ներկայացված հիշատակությունից ակնհայտ է դառնում, որ Մոսթի երկիրը, ըստ Պլինիոսի, Վիրքի կազմում չէ:

Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանագիծը Մոսթական լեռների երկայնքով ներկայացնող վերջին հեղինակը Պտղոմեոսն է. «[Մեծ Հայքը սահմանակից է – Մ. Մ.] արևմուտքում Եփրատի [երկայնքով – Մ. Մ.] նշված հատվածով Կապադովկիային և Կապադովկիական Պոնտոսի մի մասին՝ մինչև Կողքիս՝ Մոսթական լեռների գծով»¹⁴³: Այսպիսով՝ Մոսթական լեռների երկայնքով ձգվող սահմանը կրկնվում է և՛ Ստրաբոնի, և՛ Պլինիոս Ավագի, և՛ Պտղոմեոսի հիշատակություններում:

Մեծ Հայքի «պտղոմեոսյան» սահմանների վերակազմության ուղղությամբ մեծ է Ս. Երեմյանի ներդրումը: Նա Պտղոմեոսի ներկայացրած տվյալների հիման վրա Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանը վերակազմելիս նշում է, որ սահմանագիծն անցնում էր Եփրատից հյուսիս-արևելք տարածվող Մոսթական լեռներով՝ մինչև Կողքիս¹⁴⁴: Նա կարծում է, որ Պտղոմեոսի «Ասիայի երրորդ քարտեզ»-ում Մեծ Հայքը ներկայացված է ըստ մինչև 37թ.-ն ունեցած սահմանների¹⁴⁵: Նրա կարծիքով՝ Պտղոմեոսի կողմից Մեծ Հայքի հյուսիսում հիշատակվող Գոսարենե (Տոսարենե) նահանգը Գողերձական կուսակալությունն է, որ, ըստ նրա, 37թ.-ին հռոմեա-պարթևական պայմանագրով տրվել է Վիրքի թագավորությանը, ուստի կուսակալության հիշատակումը Մեծ Հայքի կազմում նշանակում է, որ Պտղոմեոսը ներկայացնում է մինչև 37թ.-ը գոյություն ունեցած պետական սահմանները¹⁴⁶: Նրա այս ձևակերպումը հակասություն է ստեղծում իր իսկ կողմից արված մեկ այլ դիտարկման հետ: Ս. Երեմյանը նաև նշում է, որ Եփրատ գետը բաժանում էր Մեծ Հայքը Կապադովկիայի կազմում գտնվող Փոքր Հայքից, քանի որ Պտղոմեոսը, որպես պրովինցիա-վարչամիավոր, հիշատակում է ոչ թե Փոքր Հայքը, այլ Կապադովկիան¹⁴⁷: Իսկ Ս. Երեմյանի նշած ժամանակաշրջանում Փոքր Հայքն ինչպե՞ս կարող էր համարվել Կապադովկիայի մաս:

¹⁴⁰ Տե՛ս **Pliny the Elder**, Vol. I, p. 454-455, note 4:

¹⁴¹ Տե՛ս **Pliny the Elder**, Vol. II, VI, 11, p. 21:

¹⁴² Տե՛ս “Map-by-Map Directory to Accompany Barrington Atlas of the Greek and Roman World”, edited by R. Talbert, Princeton University Press, 2000, p. 1260:

¹⁴³ **Claudius Ptolemy**, § 5.13.2.

¹⁴⁴ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 839:

¹⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 721 (ծանոթ. 51):

¹⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 725:

¹⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 839:

Փոքր Յայթի խնդիրը կարող է բացատրվել հետևյալ կերպ. Հռոմի Վեսպասիանոս կայսեր (69-79 թթ.) օրոք՝ 72թ.-ին, Փոքր Յայթը կորցնում է թագավորության կարգավիճակը և վերածվում Հռոմեական կայսրության սովորական երկրամասի՝ ընդգրկվելով Կապարովկիա պրովինցիայի կազմում¹⁴⁸, հետևաբար կարծում ենք, որ տրամաբանական է Պտղոմեոսի կողմից Փոքր Յայթի ուղղակի հիշատակության բացակայությունը Մեծ Յայթի արևմտյան սահմանին, և դժվար է համաձայնվել 37թ.-ի դրությամբ սահմանը թվագրելու մոտեցման հետ: Մի շարք հանգամանքներ խոսում են այն տեսակետի օգտին, որ երկում ներկայացված վարչաքաղաքական կացությունը մոտավորապես մեկ դար անց եղած իրողություններն է արտացոլում:

Նախ և առաջ նույն Ս. Երեմյանը Պտղոմեոսի՝ Ասիայի երրորդ քարտեզի բնույթի մասին խոսելիս նշում է, որ Պտղոմեոսն օգտագործել է Պլինիոս Ավագի կողմից ներկայացված սահմանաբաժանումը. «... ցույց է տալիս Մեծ Յայթը նույն սահմաններում, չնայած, որ նա իր ձեռքի տակ ունեցել է նաև նախքան 37 թվականի համաձայնագիրը Մեծ Յայթի թագավորության քաղաքական սահմաններին վերաբերող նյութեր»¹⁴⁹: Մեջբերված հատվածում հանդիպող «նաև» բառի առկայությունը և Պլինիոսին հղում կատարելը ցույց են տալիս, որ մեծանուն պատմաբանը Պտղոմեոսի երկում Մեծ Յայթի ոչ բոլոր սահմանների նկարագրությունն է համարում մինչև 37թ.-ը եղած դրության արտացոլումը: Նրա այս և Գոսարենե նահանգի առնչությամբ ունեցած տեսակետների համադրությամբ կարելի է եզրակացնել, որ, ըստ նրա, Մեծ Յայթի կոնկրետ հյուսիսարևմտյան սահմանն է տեղորոշված մինչև նշված թվականը:

Ժամանակագրական առումով 37թ.-ից հետո Մեծ Յայթի սահմանները ներկայացրած ամենամոտ հեղինակը Պլինիոս Ավագն է: Թեպետ Ս. Երեմյանը կարծում է, որ Պտղոմեոսի «Ալիսարիա գրության» աղբյուրագիտական հիմքը կառուցվում է Պլինիոսի «Բնական պատմության» վրա, սակայն թեկուզև միայն վարչատարածքային բաժանման համակարգերի տարբերությունը հուշում է, որ գործ ունենք տարբեր ժամանակահատվածների հետ:

Արշակունյաց արքայատոհմի հաստատումից կարճ ժամանակ անց Մեծ Յայթի թագավորության վարչատարածքային բաժանման սկզբունքը փոփոխության է ենթարկվել¹⁵⁰: «Ստրատոնեգիա» կոչվող «պլինիոսյան» 120 պրեֆեկտուրաների¹⁵¹ խոշորացմամբ ի հայտ են եկել «պտղոմեոսյան» 21 նոր վարչամիավորները, այդ թվում՝ 20 աշխարհները (նահանգները) և մեկ տարածք՝ «Ձեռնին իշխանության տունն թագավորի Յայոց» (Յայոց թագավորի ձեռնական իշխանություն, Յայկական Ատրպատական, Ատրպատիճք)¹⁵², այսինքն՝ արքայական ժառանգական տիրույթը: Այս

¹⁴⁸ Տե՛ս **Երեմյան Ս.**, Տրայանոսի արշավանքը և Յայաստանը, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 768-769: **Բաղայան Գ.**, Յայկական լեռնաշխարհը, «Հայոց պատմություն», դասագիրք բուհերի համար, խմբ.՝ Հ. Սիմոնյանի, Երևան, 2012, էջ 13: Ուշագրավ է, որ Փոքր Յայթի ուսումնասիրությամբ հիմնովին զբաղված Ն. Ադոնցը թագավորության լուծարումը չի թվագրել՝ բավարարվելով միայն Վեսպասիանոսի ժամանակաշրջանը նշելով (տե՛ս **Ադոնց Ն.**, Յայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում. քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, թարգմ. 1908 թ. ռուսերեն հրատարակությունից՝ Ա. Խոնդկարյանի և Է. Խոնդկարյանի, խմբ.՝ Շ. Սմբատյանի, Երևան, 1987, էջ 81): Նույն կերպ են վարվել նաև Ա. Բոլտոնովան և Գ. Սարգսյանը (տե՛ս **Болтунова А., Саркисян Г.**, Армения Малая, в «Большая советская энциклопедия», т. 2, Москва, 1970, С. 212):

¹⁴⁹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 838-839:

¹⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 839-840:

¹⁵¹ Տե՛ս **Pliny the Elder**, Vol. II, VI, 10, p. 19-20:

¹⁵² Տե՛ս **Փալստոսի Բիզանդացույ** Պատմութիւն Յայոց, բնագիրը՝ Զ. Պատկանյանի, Երևան, 1987, էջ 194, 214: **Ազաթանգեղայ** Պատմութիւն Յայոց, քնն. բնագիրը՝ Գ. Տեր-Սկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, Երևան, 1983, էջ 468:

Նոր համակարգն առաջին անգամ նկարագրված է հենց Պողոմենոսի երկում, իսկ Պլինիոսին այն անծանոթ է:

Թեև Պլինիոսն իր երկի շարադրումն ավարտել է 77թ.-ին, սակայն իր իսկ հաղորդած տեղեկություններով՝ Մեծ Հայքի թագավորության տարածքն ուսումնասիրել ու քարտեզագրել է Յոնի Կլավդիոս Կայսեր (41-54 թթ.) հրամանով¹⁵³: Բացի այդ, նա նշում է, որ ձեռքի տակ է ունեցել Հայաստանի ուղղությամբ արշավանքի ժամանակ Կորբուլոնի կողմից կազմված քարտեզ¹⁵⁴: Դասականության անգլիացի ուսումնասիրող Ջ. Սենդիսն այս առիթով գրում է. «Նա [իմա՝ Պլինիոսը – Մ. Մ.] նշում է Հայաստանի և Կասպից ծովի մերձակայքի քարտեզը, որ Յոնի է ուղարկվել Կորբուլոնի անձնակազմի կողմից մ. թ. 58 թ.»¹⁵⁵: Այստեղից պարզ է, որ Պլինիոսը ներկայացնում է Մեծ Հայքի թագավորության սահմանները և վարչատարածքային բաժանումը մինչև Արշակունյաց հարստության առաջին արքաների կողմից կատարված վարչաբաղադրական վերափոխումները, իսկ Պողոմենոսը, դրանց արդեն ծանոթ լինելով, չէր կարող մի դեպքում ներկայացնել մինչև 37թ.-ը եղած իրողությունները, մեկ այլ դեպքում էլ՝ Արշակունյաց Հայաստանին բնորոշ երևույթները:

Նշյալ թվականի առնչությամբ Ս. Երեմյանի դիտարկման երկիմաստությունը հստակեցնելու համար պարզապես պետք է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքին, որ Կասպից ծովի հարավային ափի վերածվել դեռևս 17թ.-ին, իսկ Յոնից կախյալ Պողեմոնական Պոնտոսի թագավորությունը լուծարվել է 64թ.-ին, մինչդեռ Փոքր Հայքը I դարում թագավորություն է եղել մինչև 72 թ.-ը¹⁵⁶: Այս տվյալների համադրությունը ցույց է տալիս, որ Պողոմենոսը, այս բոլոր տարածքները ներկայացնելով Կասպից ծովի հարավային ափի վերջը, նշված թվականներից հետո՝ Արշակունյաց արքայատոհմի գահակալության շրջանում առկա վարչաբաղադրական իրավիճակն է ներկայացնում: Ինչ վերաբերում է վրացագիտությունից հայագիտություն ներթափանցած խնդրին՝ 37թ.-ին Վիրքին փոխանցված տարածքների տեղորոշմանը, ապա սա չի հաստատվում որևէ սկզբնաղբյուրի տվյալներով:

Ս. Երեմյանը Պողոմենոսի հիշատակած Գոսարենեն նույնացնում է Ստրաբոնի ներկայացրած Մոսիսկեին՝ դրանք, ինչպես արդեն նշել ենք, հավաքականորեն անվանելով Գողերձական կուսակալություն, որը, նրա կարծիքով, 37թ.-ին անցել է Վիրք-Իբերիային¹⁵⁷: Նախ՝ սկզբնաղբյուրներում նման կուսակալություն չի հիշատակվում, երկրորդը՝ Ստրաբոնը Մոսիսկեն նկարագրում է Կողքիսին և ոչ թե Վիրքին վերաբերող հատվածում, թեպետ նա նաև երեք էթնիկ գոտիներ է նշում: Բացի այդ, Ս. Երեմյանը կարծում է, որ ենթադրյալ կուսակալությունը, որպես առանձին գավառ, գտնվել է Պարիսպի լեռների ստորոտին և Գուգարքի ու Խործյանի հետ Ք. ա. III դարի վերջին անցել Վիրքին, այնուհետև Արտաշես I-ի օրոք (Ք. ա. 189 – մոտ 160 թթ.) վերստին ներառվել է Մեծ Հայքի կազմում¹⁵⁸: Այդուհանդերձ, Մոսիսկեն ոչ թե այդ լեռների ստորոտին է, այլ դրանցից հյուսիս-արևելք՝ նույնանուն լեռների շրջանում, իսկ իր նշած ստորոտի հատվածը հենց Խործյանն է: Համադրելով սկզբնաղբյուրների տվյալները՝ կարծում ենք, որ Պողոմենոսի հիշատակած Գոսարենեն ընդգրկել է ոչ միայն Գուգարք նահանգի տարածքները, այլև ծավալվել է հյուսիս՝ ներառելով նաև Մոսիսկեի այն հատվածը, որ զբաղեցրել է Մոսիսկան լեռներից հարավ և հարավ-արևելք գտնվող տարածքները:

¹⁵³ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 837:

¹⁵⁴ Տե՛ս **Pliny the Elder**, Vol. II, VI, 15, p. 26:

¹⁵⁵ **Sandys J.**, Pliny, the Elder, in “Encyclopædia Britannica”, Vol. 21, 11th edition, Cambridge University Press, 1911, p. 842:

¹⁵⁶ Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի Արշակունյաց թագավորությունը (I-III դդ.), քարտեզ, մասշտաբ՝ 1:3 400 000, «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 837:

¹⁵⁷ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 720, ծանոթ. 47:

¹⁵⁸ Տե՛ս **Երեմյան Ս.**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 59:

Բացի այդ, արևմտյան ուսումնասիրողները 37թ.-ի հռոմեա-պարթևական պայմանագրով Մեծ Չայքի տարածքային փոփոխություններ չեն առանձնացնում և այդ հարցը առկախված են համարում¹⁵⁹: Նման պարագայում որտեղի՞ց է գալիս 37թ.-ի վարկածը:

Ս. Երեմյանի տեսակետի հիմքում խորհրդային վրացագիտությունից ներմուծված կոնցեպտուալ մոտեցումներն են: Պատահական չէ, որ 37թ.-ի պայմանագրով տարածքային ենթադրյալ փոփոխությունների առիթով Նա Նախ հղում է վրացի հեղինակ Գ. Մամուկյային¹⁶⁰, այնուհետև նշում Ն. Բերձենիշվիլու այն միտքը, որ մինչև նշված թվականը Կուրի ափին գտնվող Դվիրի գյուղի մոտ է իբրև թե եղել Մեծ Չայքի և Վիրքի սահմանը¹⁶¹: Ս. Երեմյանը հավաստի չի համարում անտիկ պատմիչ Տակիտոսի այն տեղեկությունը, որ Մեծ Չայքում պարթևա-հայ-հռոմեական պատերազմում հռոմեական բանակի հաջողությունից հետո՝ մոտ 60 թ.-ին, Մեծ Չայքի՝ Վիրքին սահմանակից շրջանների մի մասը կարճ ժամանակով տրվել է վրաց թագավոր Փարսմանին, այլ հղելով Գ. Մելիքիշվիլուն¹⁶² մեջբերում է. «... տարածքային այս անջատումը Չայաստանից պիտի տեղի ունենար արդեն 37 թվականին (թերևս նույնիսկ մ. թ. I դարի սկզբներին), երբ վրացական արքունիքը ակնկալություն ուներ հայկական գահին: Այս ժամանակաշրջանից պետք է իբերիան՝ վրաց թագավորությունը, ելք ունենար Պոնտական ծովի ափին՝ ճորոխի գետաբերանի շրջանում»¹⁶³: Այն դեպքում, երբ նշված իրադարձությունների վերաբերյալ միակ պատմական սկզբնաղբյուրը Կոռնելիոս Տակիտոսի երկն է, նրա տեղեկությունների նկատմամբ նման անվստահությունը տարորինակ է: Բացի այդ, անտիկ հեղինակներ Ստրաբոնը և Պտղոմեոսը Մոսքիկեում հստակ չեն նշում ինքնուրույն Էթևոսիմ՝ ցեղանուն, ավելին՝ Ստրաբոնը նշում է Էթևոսի երեք գոտիները, որտեղ երկրամասի անվանակիր Էթևոս չկա: Սակայն Ս. Երեմյանը Տակիտոսի տեղեկությունները մեկնաբանելիս նշում է հետևյալը. «Մեսիները այն քարթվելական ցեղն էր, որ 37 թվականի պայմանագրով իբերիա-Վիրքին անցած Գողերձական երկրի հիմնական ազգաբնակչությունն էր»¹⁶⁴: Տակիտոսի նշյալ տեղեկությունը Նա մեջբերում է հետևյալ կերպ. «Հռադամիզդին սպանելուց հետո առաջին անգամ մեր կողմը գրավված մոսիերը հարձակվեցին Չայաստանի հեռավոր վայրերի վրա: Այս ցեղն ուրիշներից ավելի հավատարիմ է հռոմեացիներին»¹⁶⁵: Նշված հատվածը Ս. Երեմյանից առաջ՝ 1941 թ.-ին, գրեթե նույն կերպ է հրատարակվել Տակիտոսի երկի՝ Պ. Ստոնիկյանի կողմից կատարված հայերեն թարգմանության մեջ, որը նույնությամբ տեղ է գտել «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա»-ի 2011 թ. հրատարակության մեջ¹⁶⁶: «Տարեգրության» (XIII, 37) բնագրային ձևակերպման հետքերով շարժվելով՝ մենք հանդիպել ենք մի ուշագրավ կյոթի. Պ. Ստոնիկյանից և Ս. Երեմյանից տարիներ առաջ երկի այդ հատվածը հայերեն առաջինը թարգմանել է ականավոր պատմաբան Յ. Մանանդյանը: Նրա թարգմանության մեջ ստալինյան շրջանում վերափոխված «մոսքեր-մեսիներ» ձևակերպումը բացակայում է: Նա նշում է, որ 58թ.-ին Կարինի կողմից արևելք շարժվող Կորբուլոնը կարգադրում է Մեծ Չայք ներխուժել Կոմագենեի Անտիոքոս թագավորին,

¹⁵⁹ Տե՛ս **Ziegler K.**, Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich, Wiesbaden, 1964, pp. 48-64 (n. 62):

¹⁶⁰ Տե՛ս **Мамулия Г.**, Предания о Сумбате Бибритиане как источник Леонтия Мровели. «Вопросы древней истории (Кавказско-ближневосточный сборник)», III, Тбилиси, 1970, С. 147-163:

¹⁶¹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 720:

¹⁶² Տե՛ս **Меликишвили Г.**, К истории Древней Грузии, Тбилиси, 1959, С. 353-354:

¹⁶³ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 720, ծանոթ. 48:

¹⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 733:

¹⁶⁵ Նույն տեղում:

¹⁶⁶ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», հ. 2, էջ 424: Հմմտ. **Tacitus**, The Annals: The Reigns of Tiberius, Claudius, and Nero, translated by J. Yardley, with an Introduction and Notes by A. Barrett, in the "Oxford World's Classics" Series, New York: Oxford University Press, 2008, p. 289:

Վիրքի Փարասման արթային, հենիոխներին և, հավանորեն, Փոքր Յայքի ու Ծոփքի նոր թագավորներին¹⁶⁷, իսկ Յոադամիզդի սպանությունից հետո Տակիտոսից մեջբերում է նույն հատվածը հետևյալ կերպ. «Եվ այդ ժամանակ առաջին անգամ մեր կողմը գրավված ինսոքները (insochi) – այս ցեղն ուրիշներից ավելի էր դաշնակից հռոմայեցիներին – ասպատակեցին Յայաստանի հեռավոր անկոխ վայրերը»¹⁶⁸: Նա ցեղանվան այս և ևս մեկ հիշատակությունը ծանոթագրում է. «Տակիտոսի բնագիրն ունի Insochi (ինսոքներ) անճարված ընթերցվածը, որ սովորաբար կարդում են Moschi (մոսքեր): Սակայն M. Carry-ը Classical Review հանդեսում (XXV, 1911, էջ 107) մատնանիշ է արել, որ նույն ժողովրդի անունը հանդիպում է նաև Տակիտոսի այլ հատվածում (II, 68) և վերոհիշյալ Insochi ընթերցվածը պետք է, հավանորեն, կարդալ Heniochi. տե՛ս Cambridge Ancient History, vol. X, էջ 880»¹⁶⁹: Յետևելով մեծանուն պատմաբանի ծանոթագրությանը՝ մենք ընթերցել ենք 1911թ.-ի գրախոսությունը¹⁷⁰, որում իսկապես նշված է սկզբնաղբյուրի տարընթերցման ճշգրտման այն տարբերակը, որ ընդունելի է համարել Յ. Մանանդյանը: Նույնը տեղ է գտել անտիկ ժամանակաշրջանի պատմության քննարկիչի հրատարակության նախորդ խմբագրության մեջ¹⁷¹: Յատկանշական է, որ Բ. Յարությունյանը Պլինիոսի տվյալներով Մեծ Յայքի քարտեզի վերակազմության մեջ ևս նշում է հենիոխներին, այն էլ՝ Պարիադրեսից հյուսիս՝ մինչև Սև ծով¹⁷²: Այս տեղորոշումը տրամաբանական է, եթե նկատի ենք ունենում Տակիտոսի կողմից հիշատակված նրանց հարձակումները Մեծ Յայքի վրա:

Յաշվի առնելով վերը նշված հանգամանքները՝ բացարձակապես անհիմն ենք համարում Մոսքիկեի դուրսբերումը Մեծ Յայքի կազմից 37 թվականով թվագրելը: Այստեղ կա ևս մեկ կարևոր հանգամանք. Գ. Մելիքիշվիլու և Ս. Երեմյանի ենթադրությամբ իբրև թե Վիրքին տրված հայկական տարածքում Պտղոմեոսը հիշատակում է Ասկուրա (Ածողր) բնակավայրը¹⁷³: Սա միանշանակ փակում է ինդրի շուրջ քննարկումը, քանի որ, ինչպես արդեն նշել ենք, Պտղոմեոսը նկարագրում է Մեծ Յայքը Արշակունյաց ժամանակաշրջանի սկզբնահատվածում: Յատկանշական է, որ Բ. Յարությունյանը «Յայաստանի պատմության ատլաս»-ում այդ տարածքային գոտին գծանշում է և անվանում «Նախկինում Մեծ Յայքին պատկանած տարածքներ»¹⁷⁴, իսկ «Յայաստանի ազգային ատլաս»-ում այդ տարածքը պատկերում է Մեծ Յայքի սահմաններում՝ Ածողր բնակավայրի տեղորոշմամբ¹⁷⁵: Յուսիսարևմտյան սահմանագիծը նույն կերպ են ներկայացնում նաև արևմտյան բազմաթիվ հետազոտողներ¹⁷⁶:

¹⁶⁷ Տե՛ս **Մանանդյան Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 328-329:

¹⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 330:

¹⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 329:

¹⁷⁰ Տե՛ս **Caspari M.**, Note on Tacitus, *Annals* XIII.37.4, “The Classical Review”, Vol. 25, Issue 4, June 1911, p. 107-108:

¹⁷¹ Տե՛ս “The Cambridge Ancient History”, Vol. X: The Augustan Empire 44 B.C. – A.D. 70, edited by S. Cook, F. Adcock, M. Charlesworth, Cambridge: Cambridge University Press, 1934, p. 761: Բացատրությունը տե՛ս **Anderson J.**, Two Points of Armenian Topography, in “The Cambridge Ancient History”, Vol. X, Note 5, p. 880:

¹⁷² Տե՛ս **Յարությունյան Բ.**, Յայաստանն ըստ Պլինիոս Ավագի «Բնապատմության». քարտեզ, մասշտաբ՝ 1:7 200 000, «Յայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 26:

¹⁷³ Տե՛ս **Claudius Ptolemy**, § 5.13.10:

¹⁷⁴ **Յարությունյան Բ.**, Յայաստանն ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» (II դար). քարտեզ, «Յայաստանի պատմության ատլաս», Ա մաս, էջ 34:

¹⁷⁵ Տե՛ս **Յարությունյան Բ.**, Յայաստանն ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության». քարտեզ, «Յայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 26:

¹⁷⁶ Տե՛ս **Bauer S.**, The History of the Ancient World: from the Earliest Accounts to the Fall of Rome, New York – London, W. W. Norton & Company Inc., 2007, p. 719, 752; **Scarre Ch.**, The Penguin Historical

Պտղոմեոսի երկում Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանի անչլոթյամբ տեղեկության ենթ հանդիպում են Կապադովկիայի մասին հատվածում, որում նշվում է, թե սահմանագիծը Մոսքիկոս լեռների երկայնքով ձգվում էր դեպի 73°00' 44'30' եզրակետը, որտեղից շարժվում է դեպի ճորոխի գետաբերանը¹⁷⁷: Նշված կորոդինատները վերահաշվարկելով Պտղոմեոսի աշխարհագրական երկի ռուս հետազոտող Դ. Շչեգլովի մաթեմատիկական մոդելավորման ժամանակակից մեթոդներով, դիտարկելով Հայաստանի հարևանությամբ գտնվող մի քանի քաղաքների աշխարհագրական երկայնությունների վերահաշվարկները¹⁷⁸, մենք կարծում ենք, որ հյուսիսարևմտյան սահմանը Մոսքական լեռների երկայնքով արևմուտքում հասել է մինչև մոտավորապես 41,71°, այսինքն՝ ներկայիս Բաթում քաղաքից (41,781°) մի քանի (8-10) կիլոմետր հեռավորության վրա՝ ճորոխի ստորին հոսանքի շրջանը: Բանն այն է, որ, օրինակ, Փասիս (Ռինո) գետի գետաբերանի երկայնությունը Պտղոմեոսի մոտ 72,5° է, իսկ իրականում՝ 41,636°, այսինքն՝ շեղումը 1,7413 անգամ է¹⁷⁹: Նրանից զգալիորեն հարավ-արևմուտք գտնվող Մծբինի (ռուս հեղինակի աշխատանքում՝ Նիսիբիս) երկայնությունը Պտղոմեոսի մոտ 75,17° է, իսկ իրականում՝ 41,217°, այսինքն՝ շեղումը 1,8238 անգամ է¹⁸⁰: Արևելք-արևմուտք աշխարհագրական հարաբերակցության տեսանկյունից նրանց միջև գտնվող Տրապիզոնի դեպքում շեղումը 1,7806 անգամ է¹⁸¹: Բերված օրինակներից ակնհայտ է, որ արևմուտքից արևելք ուղղությամբ շեղումը նվազում է: Օգտագործելով մոդելավորման ներկայացված մոտեցումները և Պտղոմեոսի կորոդինատների տվյալները՝ ստացել ենք 1,75 շեղման գործակիցը:

Նույն մոտեցումը կիրառելով Ասկուրայի պարագայում վերահաշվարկել ենք Պտղոմեոսի հիշատակած 74°00' 44'10' կորոդինատները¹⁸²: Այստեղ շեղումը ներկայիս Ախալցխայի շրջանի Ածղուր գյուղի տեղադրությունից (43°09') 1,715 անգամ է, ինչը հաստատում է Բ. Հարությունյանի կողմից կատարված տեղորոշման ճշրտությունը:

Պտղոմեոսի երկում Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանի վերաբերյալ տեղեկություն ենք հանդիպում նաև Կողքիսի մասին հատվածում: Այստեղ Կապադովկիական Պոնտոսի հետ սահմանը, ելնելով Կապադովկիա պրովինցիայի հյուսիսարևմտյան սահմանագծի և տարածքների վերաբերյալ նկարագրությունից, անցնում էր Ապարոսի (ճորոխի) գետաբերանից մինչև Մոսքիկան լեռներ՝ մինչև 73° 44'30' տեղադրությամբ եզրակետը, այնուհետև՝ Սկոդիսես լեռներով մինչև Եփրատի հունն այն հատվածից, որտեղից դեպի արևմուտք ճյուղավորվում է Անտիտավրոսի լեռնաշղթան¹⁸³: Այստեղ, փաստորեն, կրկնվում է Կապադովկիային վերաբերող հատվածում տրված նկարագրությունը:

Այսպիսով՝ Մեծ Հայքի՝ Ստրաբոնի, Պլինիոսի և Պտղոմեոսի երկերում հիշատակվող հյուսիսարևմտյան սահմանները նույնությամբ կրկնում են միմյանց:

Atlas of Ancient Rome, London: The Penguin Group, Swanson Publishing Limited, 1995, p. 61; **Galichian R.**, A Glance into The History of Armenia: through Cartographic Records, London: Bennet and Bloom, 2015, p. 21.

¹⁷⁷ Տե՛ս **Claudius Ptolemy**, § 5.6.1:

¹⁷⁸ Տե՛ս **Scheglov D.**, The Error in Longitude in Ptolemy's *Geography* Revisited, "The Cartographic Journal". Published by The British Cartographic Society, March 2014, DOI: 10.1179/1743277414Y.0000000098, p. 10-12:

¹⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10:

¹⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 12:

¹⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10:

¹⁸² Տե՛ս **Claudius Ptolemy**, § 5.13.10:

¹⁸³ Տե՛ս **Claudius Ptolemy**, § 5.10.3:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկում Մոսխիկեի՝ առնվազն կենտրոնական և հարավային հատվածները, որոնք հյուսիսում և հյուսիս-արևմուտքում եզերվում էին Մոսքական (Մոսքիկյան) լեռներով, ներառված էին Մեծ Հայքի պետական սահմաններում: Դա հաստատվում է ոչ միայն նրանով, որ Պտղոմեոսի և անտիկ մյուս հեղինակների տվյալներով պետական սահմանագիծը եզերվում էր Մոսքիկյան լեռներով, այլև նրա ներկայացրած աշխարհագրական կոորդինատների վերահաշվարկներով: Բացի այդ, պարզվեց, որ հայագիտության մեջ գերիշխող այն տեսակետը, թե 37թ.-ից հետո նշված տարածքները երբևէ չեն եղել Մեծ Հայքի կազմում և եղել են Վիրքի մասը, ներթափանցել է խորհրդային վրացագիտությունից և չի համապատասխանում նրանում հղված անտիկ հեղինակներ Ստրաբոնի ու Տակիտոսի երկերում եղած հիշատակություններին: Ի դ. առաջին կեսին գրված երկում շատ հստակ նշված է, որ քննարկվող տարածքներում գտնված Ասկուրա բնակավայրը եղել է Մեծ Հայքի Կոտարզենե նահանգի կազմում, հետևաբար սա ևս մեկ անգամ ուղղակիորեն հաստատում է այն փաստը, որ Պտղոմեոսի ժամանակաշրջանում Մոսքիկեի կենտրոնական ու հարավային շրջանները եղել են Մեծ Հայքի կազմում:

**THE PROBLEM OF THE NORTH-WESTERN BORDERLINE OF
GREATER ARMENIA ALONG MOSCHIKIAN MOUNTAINS
(ACCORDING TO CLAUDIUS PTOLEMY'S "GEOGRAPHY")**

MIKAYEL MALKHASYAN

*Yerevan State University, Faculty of History, Chair of History of Armenia, Ph.D. in
History, Associate Professor, Yerevan, Republic of Armenia*

The purpose of this article is to investigate the part of the north-western borderline of Greater Armenia along the Moschikian Mountains, presented in Claudius Ptolemy's "Geography" (volume II, book V, chapter XIII). This investigation is important not only for clarifying the state borders of the kingdom in the first half of the 2nd century, but also for displaying some points of the historical-geographic relations between Greater Armenia, Colchida, and Iberia.

For the mentioned purpose of the investigation, the following objectives were put forward: clarification of the Ptolemaic representation characteristics of the borderline along the Moschikian Mountains; their comparison with the data presented by Strabo and Pliny the Elder; the analysis of the observation of the borderline in the prior investigations; drawing own final conclusions.

Using the method of historical-comparative analysis, Ptolemy's data was compared with other primary sources such as Strabo's "Geography" and Pliny the Elder's "Natural History." In addition, the geographic coordinates of the western limit of the Moschikian Mountains and Askoura, a settlement in Kotarzene province presented by Ptolemy were calculated.

The research resulted in conclusion that the north-western borderline of Greater Armenia did really cross along the Moschikian Mountains in Ptolemy's cartographic system. Thus, the kingdom included territories south to the mountains mentioned. The region was a part of Kotarzene province, and the city of Askoura was allocated in its northern part. Therefore, the dominant viewpoint in the Armenian studies that the mentioned territories were excluded from the borders of Greater Armenia after 37 AD, does not match the reality and must be radically revised.

Keywords: *Claudius Ptolemy, Greater Armenia (Armenia Maior), north-western border, Moschike, Moschikian (Moschian) Mountains, the 2nd century, Askoura, geographic coordinates, Strabo, Pliny the Elder.*

ԳԻՏԱԿԱԼ ԱՐՅԱԽ SCIENTIFIC ARTSAKH НАУЧНЫЙ АРЦАХ № 3(6), 2020
**ПРОБЛЕМА СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ ПОГРАНИЧНОЙ ЛИНИИ
ВЕЛИКОЙ АРМЕНИИ ВДОЛЬ МОСХИКСКИХ ГОР
(ПО «ГЕОГРАФИИ» КЛАВДИЯ ПТОЛЕМЕЯ)**

МИКАЭЛ МАЛХАСЯН

*доцент кафедры истории армянского народа
исторического факультета
Ереванского государственного университета,
кандидат исторических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью данной статьи является исследование проходящей по Мосхикским горам части северо-западной границы Царства Великой Армении, представленной в «Географии» Клавдия Птолемея (том II, книга V, глава XIII). Это исследование важно для уточнения государственной границы царства в первой половине II в., а также для выяснения историко-географических взаимодействий между Великой Арменией, Колхидой и Иберией.

Для достижения указанной цели мы поставили задачу выявить птолемеевские особенности представления пограничной линии по Мосхикским горам, сопоставить их с данными Страбона и Плиния Старшего, проанализировать наблюдения пограничной линии в предыдущих исследованиях и прийти к собственным выводам.

Руководствуясь методами исторического сравнения и анализа, мы не только сравнили данные с другими первоисточниками (с «Географией» Страбона и «Натуральной историей» Плиния Старшего), но и пересчитали данные географических координат западного предела Мосхикских гор и населенного пункта Аскура в области Котарзене, представленные Птолемеем.

В заключении мы пришли к выводу о том, что в представленной Птолемеем картографической системе северо-западная пограничная линия Великой Армении действительно проходила по Мосхикским горам, включая таким образом в состав царства территории, находящиеся южнее этих гор. Этот район входил в состав области Котарзене, на севере которого Птолемей отмечает город Аскура. Таким образом, доминирующая в арменологии точка зрения, что эти территории не входили в состав Великой Армении после 37 г., не соответствует действительности и должна быть кардинально пересмотрена.

Ключевые слова: *Клавдий Птолемей, Великая Армения, северо-западная граница, Мосхике, Мосхикские горы, II век, Аскура, географические координаты, Страбон, Плиний Старший.*